

1953 Darbesi ve Hatırlattıkları

CIA ve MI6 tarafından ortaklaşa düzenlenen bu darbenin etkileri darbecilerin planladıklarından çok daha derin oldu. Batının gayri meşru çıkarları söz konusu olduğunda seküler ve demokrat bir siyasetçiye dahi tahammül edemediğini düşünen İranlılar arasındaki radikalleşmenin ve ABD karşıtı görüşlerin darbe sonrasında hızlı bir şekilde artış gösterdiği hususunda gözlemciler arasında görüş birliği vardır.

Hakkı UYGUR

15 Temmuz gecesi Türk Silahlı Kuvvetleri'nin içine sızmış terör örgütü üyelerince gerçekleştirilen kanlı darbe girişimi, Türk halkının ve siyasi liderliğinin kararlı ve tavizsiz tutumuyla başarısızlığa uğradı. Kamuoyunda oluşan, eylemin arkasında Batılı ülkelerin bulunduğu yönündeki yaygın kanaat, akıllara geçmişte İslam dünyasında gerçekleşen ve emperyalist güçlerin doğrudan müdahil oldukları darbeleri getirdi. Batı'nın kendi kontrolü dışına çıkan Müslüman liderlere karşı giriştiği darbelerin en önemlilerinden biri şüphesiz 19 Ağustos 1953'deki İran darbesidir. ABD ve İngiltere tarafından ortaklaşa düzenlenen ve Muhammed Musaddık hükümetinin devrilmesiyle sonuçlanan TPAJAX darbesi, birçok özelliği nedeniyle daha yakından incelenmeyi hak ediyor. ABD Başkanı Barack Obama tarafından 60 yıl sonra itiraf edilen ancak İngiltere'nin resmi olarak hala sessizliğini koruduğu darbe, Batılı güçlerin çıkarları gerektirdiğinde İran Şahı gibi en baskıcı yöneticileri desteklerken halk desteğinden başka hiçbir dayanağı olmayan sivil siyasetçileri nasıl alaşağı ettiğini gözler önüne seriyor.

1953 darbesine giden süreci özetlemek gerekirse, İkinci Dünya Savaşı esnasında Hitler Almanya'sına yakın olmakla suçlanan Pehlevi hanedanının kurucusu

Rıza Pehlevi, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin baskılarıyla 1941 yılında tahttan ayrılmak zorunda kalmış ve yerine oğlu Muhammed Rıza geçmişti. Genç Şah kısa süre sonra, babası Kaçar vezirlerinden olan ve İsviçre'de hukuk eğitimi almış bulunan Muhammed Musaddık tarafından yönetilen Milli Cephe'nin muhalefetiyle karşılaşmıştı. 1949 yılındaki Meclis seçimlerinde nispeten az milletvekili çıkarmasına rağmen Milli Cephe, arkasındaki halk ve yarı resmi Tudeh Partisi'nin desteğiyle Meclis çalışmalarında baskın hale gelmişti. Batı yanlısı ve petrolün millileştirilmesine karşı çıkan eski General Başbakan Ali Rezmar'a'nın Fedaiyan-ı İslam örgütüne mensup bir kişi tarafından öldürülmesinin ardından petrolün millileştirilme tasarısı 1951 Martında Meclisten geçmiş, bu durum Musaddık'ın geniş kitleler arasında daha büyük bir ün kazanmasına neden olmuştu. Yaklaşık bir ay kadar sonra Başbakanlığa getirilen Musaddık'a karşı, petrol alanındaki imtiyazlarını kaybetmek istemeyen İngiltere önce diplomatik tehditlere başvurmuş, ardından BM'yi devreye sokmuş ve son olarak da donanmasını Körfeze göndererek İran hükümetini korkutmaya çalışmıştı. Tüm bunlara rağmen Musaddık 1952 yılındaki Meclis seçimlerinden gücünü artırarak çıkmış

ve bu zaferini de Şah ve İngiltere karşıtı söylemlerini şiddetlendirmek için kullanmıştı.

Başta Şah olmak üzere, İran içindeki müttefiklerinin durumu düzeltmeyeceğini anlayan İngiltere, yaklaşık 150 yıldır yarı sömürge olarak yönettiği ülkede tek başına girişimde bulunmayı düşünmüş, ancak gerek Musaddık'ın ordu içindeki Şah yanlısı generalleri tasfiye etmesi, gerekse de darbenin komuta merkezi olması düşünülen Tahran'daki İngiltere Elçiliği'ni kapatması sebebiyle bu adımı atamamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından deniz ötesi operasyon gücünü büyük ölçüde kaybetmesi ve Tudeh Partisi üzerinden Moskova'nın da İran'daki olaylara müdahil olma ihtimali de Londra'nın yalnız başına adım atmasını imkânsız hale getirmiştir.

Kuşkusuz İngiltere'nin Musaddık'ın hareketine bu denli sert tepki göstermesinin ana nedenlerinden birisi de İran'ın tavrının savaşın ardından bağımsızlığını kazanmaya başlayan diğer ülkelere de sıçraması ve büyük ölçüde sömürgelerden gelen doğal zenginliklerle ayakta duran İngiliz ekonomisinin çökme tehlikesiydi. İngiltere bu hususta ABD'yi de uyarılmış ve Musaddık'ın petrol üzerinde kontrolü ele geçirmesi durumunda diğer ülkelerin de yeraltı kaynaklarını millileştirme hareketine girişeceklerini ve bu durumda, yalnızca Londra'nın değil Washington'un da Endonezya'dan Latin Amerika'ya kadar olan bölgedeki çıkarlarının tehlikeye gireceğini hatırlatmıştı.

İran petroleri gerçekten de Birleşik Krallık için hayati bir öneme sahipti. Sonradan BP'ye dönüşecek olan *Anglo-Iran Oil Company* (AIOC) şirketinin İran'daki rafinerisi dünyanın en büyük rafinerisiydi. Büyük oranda İran'daki kaynaklara dayanan şirket dünyanın en büyük ikinci ham petrol ihracatçısı ve en büyük üçüncü rezervlere sahip şirketi idi. 1950 yılında 24 milyon sterlin vergi ödemiş, 82 milyon sterlin döviz girdisi sağlamıştı. Belki de bunlardan daha da önemlisi İngiliz Deniz Kuvvetleri'nin yakıt ihtiyacının % 85'ini tek başına sağlıyordu.

Bu imtiyazlarını kaybetmek istemeyen İngiltere ciddi bir halk ve muhtemelen Sovyet desteğine sahip olduğunu düşündüğü Musaddık hükümetine karşı harekete geçmek için Amerika'nın desteğini aramaya koyulmuş, ancak Başkan Harry Truman İngiltere'nin bu yöndeki tekliflerini açık bir şekilde geri çevirmişti. Zor durumda bulunan İngiltere'nin yardımına

Batı'nın kendi kontrolü dışına çıkan Müslüman liderlere karşı giriştiği darbelerin en önemlilerinden biri şüphesiz 19 Ağustos 1953'deki İran darbesidir.

ABD'deki seçimler yetmişti. Dwight Eisenhower'ın Kasım 1952'de Başkan seçilmesinin hemen ardından, İngiltere Washington'a araçlar göndermiş ve yeni Başkan'ın ekibi darbe için ikna edilmişti. Bu amaçla aynı zamanda eski başkanlardan Theodore Roosevelt'in torunu da olan CIA Orta Doğu Direktörü Kermit Roosevelt Haziran 1953'te çantasında ciddi bir nakit ile birlikte Tahran'a gitmiş ve ilk olarak İran'ı kaosa sokabilmek ve Musaddık'ın popülerliğini azaltabilmek için çok sayıda politikacı, gazeteci ve din adamına rüşvet dağıtmaya başlamıştı.

Geniş halk kesimleri arasında kahraman konumunda bulunan Musaddık'ın devrilebilmesi için öncelikle dezenformasyon ile gözden düşürülmesi gerekiyordu. Bu amaçla çeşitli yalan ve iftiralarla kamuoyu oluşturma çabalarına girişilmiş, solcu Tudeh Partisi'yle olan irtibatından dolayı komünizm taraftarlığı ile suçlanmıştı. Dönemin şartları ve Soğuk Savaş'ın yeni başladığı düşünüldüğünde Musaddık'ın özellikle Batı kamuoyunda şeytanlaştırılması için bundan daha uygun bir hafta bulunamazdı. Aynı şekilde ABD ve İngiltere kontrolündeki Batı ve İran medyası da, Musaddık ve Dışişleri Bakanı Dr. Fatımi gibi isimlerin "diktatör", "demagog", "şehitlik saplantılı duygusal İslamcı", "eşcinsel", "uyuşturucu bağımlısı", "Yahudi" ve "Bahai" olduklarına dair yayınlar yapıyorlardı. Bunun yanı sıra darbeye hazırlık olarak girişilen eylemler yalnızca İran içiyle sınırlı değildi. Özellikle İngiltere uluslararası propaganda kampanyasının yanı sıra İran'a karşı ekonomik bir savaş da başlatmıştı. Londra yönetimi İran'ın İngiltere'deki mal varlıkları dondurmuş, İran'a petrol ihracatında kullanılan teçhizatın ihraç edilmesini yasaklamış, ABD'nin İran'a vermeyi düşündüğü 25 milyon dolarlık krediyi engellemişti. Aynı şekilde, İran'dan petrol almak isteyen müşteriler Birleşik Krallık tarafından tehdit ediliyordu.

Aslında Musaddık'ın gücü büyük oranda tüm milli güçleri etrafında toplamasından geliyordu. Milli Cephe başlangıçta Şah ve Batı karşıtı tüm güçleri yanına çekmişti. Sovyet yanlısı solcu Tudeh Partisi'nden, dini kesimlerin sözcüsü Ayetullah Kaşani'ye, Tahran esnafından yerel toprak sahiplerine kadar birçok kesim Musaddık'ın petrolü millileştirmesini destekliyor ve konu milli bir dava olarak görülüyordu. Bununla birlikte bu koalisyonun farklı gruplardan teşkil olması kısa süre içinde sorunlara yol açmış, kadınlara oy hakkı verilmesi tasarısı ya da toprak reformu gibi adımlar, Musaddık'ın Tudeh dışındaki gruplarla arasının açılmasına neden olmuştu. Öte yandan İngiltere ve ABD'nin propaganda savaşı ve cömert rüşvetleri de Musaddık'ın etrafındaki güçlerin dağılmasında etkili olmuştu.

Musaddık'ın etrafındaki çember daralıyordu. Özellikle sokaklar üzerindeki hâkimiyetine güvenen Musaddık görüş ayrılığı yaşadığı toprak sahiplerini ve dini çevreleri karşısına almış, ekonomik krizin etkileri pazar esnafını da vurmaya başlamıştı. Böylesi bir ortamda harekete geçme zamanının geldiğini düşünen iki ülke, düğmeye bastılar. 1 Temmuzda Churchill, 11 Temmuzda da Eisenhower tarafından resmen imzalanan TPAJAX planıyla harekete geçildi. Operasyona legal bir görünüm kazandırmak için başlangıçta girişimin başarısız olması halinde başına geleceklere endişe ettiği için işbirliğine yanaşmayan Şah ikna edilmiş ve Musaddık'ın görevden alınmasına dair bir emri -anayasaya aykırı olsa da- imzalamayı kabul etmişti.

Darbe girişimini ordudaki kaynakları sayesinde haber alan Musaddık kendisini teslim almaya gelen Şahın Muhafız Alayı Komutanı Albay Nasırı'yi ve beraberindeki askerleri tutuklatmış, bunun üzerine Şah kendi kullandığı küçük bir uçakla Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştı. Başta Tudeh Partisi olmak üzere girişimi öğrenen Musaddık yanlıları sokaklara dökülmüş, Şahın ve babasının heykellerini devirerek devlet dairelerini ele geçirmişti. Bu sırada ilk planının bozulduğunu görerek ikinci aşamaya geçen Roosevelt'in tuttuğu provokatörler de Musaddık ve Tudeh Partisi lehine sloganlar atarak dükkânları yağmalıyor ve sokaktaki sıradan insanlara saldırıyorlardı. Bu aşamada Roosevelt, Musaddık'ı ikna etmesi için ABD Büyükelçisi Loy Henderson'ı göndermiş ve Büyükelçi Amerikan vatandaşlarını da tehlikeye atan sokaktaki göstericilerin evlerine dönmeleri durumunda ülkesinin

Stefen Kinzer'ın da isabetli bir şekilde vurguladığı gibi, 79 İslam Devrimi'nde halkın ABD'ye karşı olan öfkesinin önemli bir nedeni de Washington'un söz konusu darbedeki rolüydü.

Musaddık hükümetine her türlü yardımı sağlayacağını söylemişti. Darbenin atlatıldığını ve sokaklardaki insanlara ihtiyaç kalmadığını zanneden Musaddık'ın taraftarlarından sokaklardan çekilmesini istemesi 27 aylık başbakanlığının ve siyasi hayatının sonunu getirdi. Musaddık'ın "alanları boşaltın" çağrısıyla hayal kırıklığına uğrayan insanların çekildiği sokaklarda, önce CIA'nın parayla topladığı kalabalıklar hâkimiyeti ele geçirmiş, daha sonra bu kalabalıklara katılan Şah ve CIA yanlısı generaller Musaddık'ın konutunu tanklarla kuşatmış ve 19 Ağustos 1953 günü dokuz saat süren çatışmalardan sonra Musaddık'ı ele geçirmişti.

CIA ve MI6 tarafından ortaklaşa düzenlenen bu darbenin etkileri darbecilerin planladıklarından çok daha derin oldu. Batının gayri meşru çıkarları söz konusu olduğunda seküler ve demokrat bir siyasetçiye dahi tahammül edemediğini düşünen İranlılar arasındaki radikalleşmenin ve ABD karşıtı görüşlerin darbe sonrasında hızlı bir şekilde artış gösterdiği hususunda gözlemciler arasında görüş birliği vardır. Nitekim darbeyi konu edinen "Şahın Bütün Adamları" kitabının yazarı Stefen Kinzer'ın da isabetli bir şekilde vurguladığı gibi, 79 İslam Devrimi'nde halkın ABD'ye karşı olan öfkesinin önemli bir nedeni de Washington'un söz konusu darbedeki rolüydü. Musaddık gibi bugünün şartlarında dahi 'ılımlı' ve 'demokrat' sayılabilecek bir siyasetçiye karşı düzenlenen bu darbeyle devrik Başbakan 1967'de ölene kadar göz hapsinde tutulsa bile, ne İngiliz petrol şirketi millileştirme önceki şartlara dönebilmiş ne de İranlıların ABD'ye bakışı eskisi gibi olmuştur. Petrolün millileştirilmesine tepki olarak gelen darbe İran modern tarihinin kırılma anlarından ve nükleer müzakereler esnasında da görüldüğü üzere 60 yıl sonra bile kolektif bilincin temel referans noktalarından birisidir. ○

Dr., İran Araştırmaları Merkezi